

КУЛЬТОВА АРХІТЕКТУРА ТА ЦЕРКОВНИЙ СПІВ ЯК СКЛАДОВІ КУЛЬТУРИ ХАРКОВА 2-ОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

Розглядаються досягнення релігійної культури Харкова 2-ої половини XIX ст. у сфері благодійності, культового будівництва та хорової культури.

Ключові слова: церква, благодійна діяльність церкви, культова архітектура, церковний спів, хорове мистецтво.

Рассматриваются достижения религиозной культуры Харькова 2-й половины XIX в. в сфере благотворительности, культового строительства и хоровой культуры.

Ключевые слова: церковь, благотворительная деятельность церкви, культовая архитектура, церковное пение, хоровое искусство.

Reviews the achievements of religious culture Kharkov 2 nd half of XIX century in the field of philanthropy, religious building, and choral music.

Key words: church, church charities, religious architecture, church singing, choral art.

Актуальність теми зумовлена необхідністю аналізу досягнень Харкова другої половини XIX ст. як величезного культурного центру у сфері благодійності, культового будівництва та хорового мистецтва. Розквіту культури міста сприяла й церква. Завдяки прогресивній діяльності видатних священнослужителів розвивалися релігійна та народна освіта, церковний друк, традиції благодійності, поширювалася грамотність серед населення. Архітектурний облік Харкова прикрашали культові споруди різних релігійних конфесій за проектами найкращих майстрів, котрі працювали в різних архітектурних стилях. Православна літургія супроводжувалась хоровим співом, який нині є найкращою традицією міста.

Попередня стаття присвячена аналізу діяльності видатних священнослужителів того часу, розвитку релігійної освіти, яка сприяла поширенню грамотності населення та церковному періодичному друку.

Метою цієї статті є дослідження внеску церкви в загальнокультурну скарбницю Харкова того часу: благодійної діяльності церкви, культової архітектури різних релігійних конфесій, яка безпосередньо вплинула на розвиток архітектурного обличчя міста, та церковного співу як предтечі однієї з найкращих традицій Харкова — хорового мистецтва.

Методологічною основою для аналізу цих складових релігійної культури є фундаментальні праці Д. Багалія, М. Сумцова, М. Матвієнка та дослідників православної музикології: Л. Архимовича, Н. Герасимової-Персидської, М. Гордійчука, О. Шреєр-Ткаченко та ін. Архітектурно-художні традиції в культовому будівництві Харкова й Слобожанщини розглядаються в працях Є. Редіна, О. Лейбфрейда і Ю. Полякової. Історії та традиціям хорового мистецтва присвячено праці О. Кононової, Й. Миклашевського, П. Сокальського, В. Бойка та ін. Додаткова інформація про сучасний стан розвитку релігійної культури Харківщини міститься на офіційному сайті Єпархії.

Традиції благодійності почали формуватися зі становленням та розвитком Харківської єпархії не лише зусиллями парафіян, але і священнослужителів. Перший архієпископ Харківської єпархії Христофор (Сулима) відбудував Покровський монастир, домігся збільшення казенних коштів на утримання Харківського Колегіуму, жертвував власні книги для його бібліотеки. Настоятель Вознесенської церкви Василь Фотієв заснував власний пансіон для навчання дворянських дітей. Філарет Гумілевський відкрив училище для дочок священнослужителів. Воно існувало на кошти духовенства єпархії, яке особливо піклувалося про сиріт. Пожертви Філарета спрямовувалися на розвиток цього навчального закладу.

Зокрема, оформлення інтер'єру Воскресенської церкви виконано завдяки настоятелю Іоанну Чижевському та старості П. Л. Гребенцикову. Ними зведено куполи церкви і споруджено триарусний іконостас, покритий кришталем. Завдяки цьому священнослужителів засноване парафіяльне братство, яке турбувалося про освіту дітей та благочинність; відкрито парафіяльне піклування, в якому виховувалися хлопчики, зокрема сироти та діти з небагатих сімей [12, с. 7-8]. У 1898 р. відкрито школу для дівчат на правах міських однокласних училищ, а в 1899 р. — лікарню для людей похилого віку.

Окремі священнослужителі Успенського собору були заможними людьми. Д. Багалій згадує цікаву особливість того часу. Священнослужителі мали землі, кріпаків, торгували, займалися лихварством, чумацтвом, кравецтвом та ін. Частина зароблених коштів вони жертвували на розвиток храму [1].

Традиції благодійності в Харкові розвивалися й завдяки зусиллям парафіян. В. А. Барвінський в «Історичному нарисі Харківської губернії» вказує на те, що саме «Украинские переселенцы из Заднепровья принесли с собой в Слобожанщину свои особенности не только в области церковной жизни и богослужении, но и обычай содержать духовенство прихожанами за свой счет» [2, с. 7-8].

Згідно з Д. Багалієм, головним джерелом забезпечення приросту були добровільні пожертвування парафіян за виконання треб. У матеріалах Харківського державного архіву знаходимо підтвердження цієї традиції: наділ землі для священників проводився з поміщицьких земель, споруда будинків покладено переважно на поміщиків та на відомства Державного Майна [5, 9].

Але до ХІХ ст. такий стан змінився. У травні 1863 р. вийшов Валуєвський циркуляр, в якому говорилося про поліпшення побуту православного духовенства. З цього часу на потреби церкви почали виділяти гроші на все необхідне (ремонт, опалення та ін.); за хорошу службу — нагороджувати окремих священників [6].

В архівних матеріалах нами виявлено документи, які свідчать про поліпшення побуту священнослужителів [6, 8]. У них передбачено: виділення земельного наділу в тих парафіях, де це ще не було зроблено або збільшення існуючого; наділення парафіян церковною землею для її обробки; забезпечення священників квартирами й опалювальними матеріалами; винагорода за необов'язкові, а додаткові церковні служби; виховання дітей священнослужителів на казенні кошти, а також призначено плату та пенсії духовенству [6].

Але, не зважаючи на ці заходи, коштів на утримання храмів усе ж таки не вистачало, тому багаті парафіяни підтримували церкву особистими грошовими або іншими засобами. В архівних документах неодноразово згадується щедра благодійниця — купчиха Параскевія Тамбовцева, яка жертвувала великі суми грошей не тільки на розвиток церкви, але й сім'ям священнослужителів. Після своєї смерті всі грошові кошти вона заповіла Благовіщенській, Вознесенській, Дмитрівській, Святотроїцькій, Успенській церквам та Різдва Христова. Їм надано «квитки, за якими отримували відсотки з асигнацій у казначействі» [7]. В Успенській церкві як подяка купчисі Тамбовцевій відкрито престол на честь Святої Параскеви-П'ятниці, котра, окрім пожертвувань, звела іконостас для цього храму.

У 1846 р. Успенський собор набув статусу кафедрального. Тому почалися роботи по його перевлаштуванню. Крім витрат церкви на годинник французького виробництва [4] та 12 дзвонів, які встановлено на дзвіниці, парафіяни вкладали свої заощадження і брали участь у прикрашенні собору. У 1863 г. брати Рижови, наприклад, відлили на своєму заводі й пожертвували дзвін, вага якого — 16,1 т. [10, с. 57–58]. Пізніше на кошти духовенства і пожертвування парафіян Харківської єпархії відлили срібний, Царський дзвін.

Багато парафіян жертвували на прикрасу Благовіщенського храму. Наприклад, парафіянка Н. П. Дуніна, якій належав Благовіщенський базар, пожертвувала 3000 руб. асигнаціями на срібну

шать для місцевих ікон. Староста купець Нехаєв надав срібло на ризи, ікони Богородиці та Миколи Чудотворця [7].

Парафіяльні братства, які засновували при церквах, займалися релігійно-благодійною та просвітницькою роботою. Вони організували й утримували на свої кошти школи та шпитали.

Так, завдяки зусиллям прогресивного духовенства та парафіян, закладено і розвинуто традиції благодійності на Харківщині. На сучасному етапі церква залишається вірною традиціям милосердя. Вона продовжує надавати фінансову і духовну підтримку будинкам престарілих, дітей та інвалідів, багатодітним і малозабезпеченим сім'ям, що проживають у місті й області.

Бурхливий розвиток промисловості й торгівлі в Харкові 2-ї половини XIX ст., відкриття нових навчальних закладів сприяли збільшенню населення Харкова.

На його території в досліджуваний нами період проживали представники різних національностей, які сповідували: православ'я, католицизм, іудаїзм, лютеранство та ін. Тому в культовій архітектурі міста гармонійно співіснували будівлі всіх релігійних конфесій.

Наприклад, за проектом Харківського міського інженера Б. Г. Михайловського в 1887-1892 рр. побудовано костел на честь Успіння Пресвятої Діви Марії в готичному стилі (нині він розташований на вул. Гоголя). При ньому відкриті: богадільня для нужденних, притулок для дітей-сиріт, парафіяльна школа. Собор є центром Харківсько-Запорізького діоцеза Римсько-Католицької церкви.

Перша єврейська синагога заснована в 1867 р. на базі старого садибного будинку Зарудного в стилі «ампір». Проіснувала вона до 1909 р., поки наново не відбудували нову хоральну синагогу за проектом петербурзького архітектора Я. Г. Герирца.

У 1830 р. протестантами (лютеранами-євангелістами) була освячена кірха в ім'я Вознесіння Господнього, а в 1912 р. збудована нова за проектом петербурзького архітектора А. Ф. Гергардта в неороманському стилі.

Для задоволення релігійних почуттів караїмів у 1891-1893 рр. за проектом архітектора Б. С. Покровського на розі Подільського провулка (нині вул. Гамарника і Ковальській) була побудована Харківська кенаса.

На початку XX ст. в Харкові існувала також магометанська соборна мечеть.

Але найбільша кількість храмів належала православній церкві. У православній культовій архітектурі Харкова 2-ї половини XIX ст. набув поширення російсько-візантійський стиль, який офіційно підтримував царський уряд Росії і Синод Руської Православної Церкви. Його особливостями були хрестово-купольна конструкція і п'ятикуполля. До початку XX ст. в традиційну

православну архітектуру проникають елементи стилю модерн. Як приклад можна навести колишню Старообрядницьку церкву Успіння Пресвятої Богородиці (нині — центральний молитовний будинок баптистів-євангелістів).

Якщо до заснування єпархії в Харкові налічувалося 10 православних церков: Благовіщенська, Вознесенська, Воскресенська, Дмитрівська, Мироносицька, Миколаївська, Покровська, Різдва, Успенська та Михайлівська, то до кінця XIX ст. їх було вже 42 [14].

Архітектурне обличчя міста прикрашали 4 собори: Благовіщенський кафедральний, Покровський, Успенський і Микольський, який не зберігся. Саме у 2-й половині XIX ст. прикрашується Успенський собор, який набув статусу кафедрального (1846 р.). До дзвіниці прибудували каплицю, освячену на честь Святого Миколая. У 1886 р. для неї виготовили іконостас [14].

Бурхливий розвиток Харкова наприкінці XIX ст. зумовив необхідність нового за своїм архітектурним рішенням Благовіщенського храму, який побудований у ново-візантійському стилі за проектом М. І. Ловцова (1888 - 1901 рр.). Найкращі митці працювали над оформленням інтер'єру храму: іконостас виконав з білого нарського мармуру московський майстер В. І. Орлов, ікони головного іконостаса — художник С.-Петербурзької Імператорської Академії мистецтв А. І. Данилевський, ікони бокових іконостасів — московський художник М. Д. Михайлов, а настінні розписи — харківські художники.

Крім соборних, парафіяльних, цвинтарних церков, у Харкові будувалися будинкові церкви при навчальних закладах, лікарнях, різних установах і приватних будинках. Активне будівництво таких церков почалося саме в другій половині XIX ст. і до початку XX ст. їх налічувалося понад двадцять [1, с. 862].

Окремо варто згадати університетську Антоніївську церкву, яку відвідували не тільки студенти та викладачі, але й парафіяни з різних верств міста. Вона відіграла в релігійному житті Харкова не меншу роль, ніж інші парафіяльні храми. Тут був кращий до 1853 р. в місті хор. Тут же співав архієрейський хор, а пізніше колектив складався зі студентів. У будівництві Антоніївської церкви брали участь архітектори О. А. Татищев і Д. М. Калашников. Ікони для її іконостаса виконали академік В. Л. Боровиковський і О. Г. Венеціанов [1, с. 869].

Інтер'єр будинкових церков Єпархіального жіночого, Реального та Комерційного училищ не відрізнявся особливим багатством. Зокрема, в домовій церкві Комерційного училища в ім'я Нерукотворного образу Христа Спасителя розписи виконав художник М. Р. Пестриков. Він же подарував церкві свою академічну картину «Ісус Христос і грішниця у домі Симона Фарисея». Іншими прикладами є відновлена в 1991-1993 рр. Олександрівська

церква психіатричної лікарні, яку побудовано в 1907 р. за проектом М. І. Ловцова, і Миколаївська церква колишньої Миколаївської лікарні на Московському проспекті за проектом В. Х. Немкіна (1895 — 1907), яка не збереглася.

Крім будинкових церков, у середині XIX ст. в Харкові починають будувати каплиці при монастирях і церквах, найчастіше на території храмів, на кладовищах і міських площах. Так, наприклад, на Привокзальній площі стояли Олександрівська каплиця (1885-1886 р. архітектора С. І. Загоскіна) та Олександро-Невська (1882 р. за проектом архітектора Б. С. Покровського). До початку XX ст. в місті налічувалося більше десяти каплиць, але з відомих причин жодна з них не збереглася [10, с. 81].

Як свідчить вищесказане, архітектурне обличчя Харкова 2-ї половини XIX ст. багато в чому визначали культові споруди, які задовольняли потреби різних релігійних конфесій. Найкращі архітектори Харкова — Ф. І. Данилов, А. А. Тон, Б. С. Покровський, М. І. Ловцов, В. Х. Немкін та ін. — зводили церкви, навчальні заклади, лікарні, богадільні для нужденних, притулки для дітей-сиріт та незаможних у різних стилях: російсько-візантійському, класичному, неоруському, неоренесансному неовізантійському, необароковому та стилі модерн.

Невід'ємною складовою православного вжитку в храмі є нерукотворний інструмент — голос людський, який славить Творця і Спасителя свого. Саме літургія як головне православне богослужіння сприяло розвитку церковного співу в стінах храмів.

Церковні хори в Харкові формувалися із вихованців різних навчальних установ: парафіяльних шкіл, духовних училищ, семінарії та ін. Їх вихованці повинні були вміти співати під час релігійних богослужінь. Тому невід'ємною частиною освіти було набуття учнями комплексу музичних навичок. Церковного співу навчали й у благодійних установах, які почали відкриватися в першій половині XIX ст.

Процес розвитку хорового мистецтва зумовлений виникненням Харківського колегіуму, де в 1779 р. відкрито додаткові (зокрема музичні) класи, в яких викладали А. Ведель, І. Вітовський, М. Кінцевич, І. Лозинський, П. Турчанінов. Вони підготували необхідну базу для подальшого розвитку хорового мистецтва в місті. Форми, методи навчання та ідеї в навчальних програмах додаткових класів відповідали загальним вимогам Петербурзької співочої капели, яка була провідником секуляризаційних тенденцій у сфері православної духовної музики [3, с.11]. Саме музичні класи сприяли створенню необхідних передумов не тільки для формування нової регіональної хорової культури XIX ст., а й мали значний вплив на загальний розвиток вітчизняного музичного мистецтва. Разом із Києво-Могилянською академією та Глухівською школою Харківський колегіум — провідний музичний центр в Україні.

Хор казенних класів Харківського колегіуму під управлінням А. Л. Веделя, а пізніше П. І. Турчанінова співав у нижній церкві Покровського монастиря. З 1780 р. (часу освячення кам'яного храму) в Успенському соборі створено ще один хор, який, за Д. Багалієм, був не стільки соборним, скільки намісницьким або губернаторським тому, що утримувався на кошти харківських намісників і губернаторів. Цей хор співав в Успенському соборі протягом 23 років по недільних і святкових днях [1, с. 801].

Із заснуванням у Харкові архієрейської кафедри виник архієрейський хор, у співочому класі якого регенти навчали майбутніх співаків нотної грамоти, гармонії, гри на скрипці (вочевидь, для розвитку музичного слуху). До 1853 р. він співав в університетській церкві й залучав численних відвідувачів, головним чином, завдяки високому рівню хорового виконавства. Пізніше тут організували студентський хор. З 1873 р. в університетській церкві співав найкращий у місті колектив О. Літинського, а з 1885 р. — хор І. Туроверова.

Усе вищенаведене зумовило потужний розвиток церковного співу. Якщо в першій половині XIX ст. постійними церковними хорами в Харкові були тільки два колективи (архієрейський та Харківського колегіуму), то в другій половині століття подібні хори організовуються на базі парафіяльних церков: Воскресенської не раніше 1860 р., Різдвяної — 1866 р. та ін. [1]. Правильно організовані хорові колективи на Харківщині до 1899 р. існували при 407 церковно-парафіяльних навчальних закладах і школах грамоти [3, с. 13].

До паламарів, які постійно співали під час богослужінь, у святкові дні приєднувалися парафіяни, котрі мали вокальні здібності та знали канони. Д. І. Багалій наводить імена таких любителів, що співали в Різдвяній церкві. Серед них — В. С. Вареник, О. С. Вареник, С. А. Вареник, З. Дорошенко, І. П. Леус, І. П. Клещев, І. Я. Геланов і багато ін. [1, с. 819].

Таким чином, у другій половині XIX ст. в Харкові закладалися основи для розвитку й аматорського хорового співу. Набори в парафіяльні хори здійснювалися переважно із середовища «пролетарів», які отримували від церковного співу не тільки естетичне задоволення, а й матеріальну підтримку. Що стосується репертуару аматорських хорів, то найчастіше нескладні твори запозичувалися в архієрейського хору.

Серед харківських церковних хорів того часу особливо виділялися хорові колективи О. Літинського: архієрейський, хори Різдвяної та Троїцької церков. За свідченням Багалія, наприкінці 60-70-х рр. харків'яни навмисно приходили до Троїцької церкви «послухати О. Літинського». Для окремих шанувальників вокального мистецтва троїцькі співаки були кращими за італійських. «Бас Дьяконов, тенор Школьниккий приводили інших

меломанов положительно в восторг. Если бы возможно было в церкви выразить принятым образом удовольствие и одобрение, то без сомнения, все промежутки от одной пьесы до другой были бы переполнены самыми восторженными аплодисментами» [1, с. 812].

Підтримка уряду в галузі освіти та капіталовкладення в розвиток церковнопарафіяльних шкіл надали можливість організувати курси хорового співу. Це зумовило появу освічених викладачів та регентів, які залучали широкі верстви населення до хорового мистецтва. Тому у 80-х рр. XIX ст. створюються та стають найвідомішими хоріві колективи П. Гордовського, М. Ведринського, Ф. Корсуна, Г. Серікова, М. Новікова, П. Мордовського, І. Туроверова. Їх праця в галузі церковно-хорового мистецтва сприяла масовому засвоєнню хорового співу.

На жаль, індивідуальні творчі надбання цих маловідомих нині митців недостатньо вивчено. Але завдяки їх плідній діяльності в місті створено 22 церковні хоріві колективи, які брали активну участь в організації концертно-хорового життя не тільки в Харкові, а й за його межами.

Провідна роль у поширенні й удосконаленні церковного співу відводилася Харківському церковно-співочому товариству взаємодопомоги. Активна концертна діяльність церковних хорів перетворила Харків на один із центрів духовного життя України. Основуючись на хорівій практиці церковного співу, фахове хорове мистецтво використовувало значну виконавську базу та сприяло масовому засвоєнню особливої манери хорового співу: спеціальній постановці голосу, співочому диханню, високій культурі інтонування, досвіду ансамблювання.

Поряд з такими організаціями як відділення ІРМТ, Харківське товариство прихильників хорового співу І. Туроверова (1893 р.), Харківський музичний гурток П. Кравцова (1897 р.), Харківське музичне училище (1883 р.), курси зі співу та фортепіано М. Тихонова (1899 р.) та ін. церковний спів у другій половині XIX ст. сприяв піднесенню хорової культури. Започаткований у слов'яно-грецько-латинській школі, хорівий спів став однією з найкращих православних і світських традицій сучасного Харкова.

Успіхи релігійної культури, діяльність Харківських архієпископів у сфері культового будівництва, їхнє сприяння розвитку народної освіти, друку, благодійності та хорового співу привели до того, що наприкінці XIX ст. Харків перетворився на великий науковий і культурний центр [13, с. 4].

Щодо перспектив подальших досліджень культури Харкова другої половини XIX ст. слід відзначити пріоритетні напрями: наукові досягнення, релігійно-конфесійні культури, традиції побутового життя та їх внесок у розвиток міста.

Список літератури

1. Багалеї Д. І. Історія міста Харків за 250 років його існування (1655-1905). Історична монографія. В 2. т. — Т. 2. — Репр. изд. / Д. І. Багалеї, Д. П. Міллер. — Х., 1993. — 973 с.
2. Барвінський В. А. Історичний опис Харківської губернії / В. А. Барвінський. — Х. : Союз, 1917. — 22 с.
3. Бойко В. Г. Секреляризація православної духовної хорової музики в Російській та Українській культурі XVII-XXI ст. / В. Г. Бойко // Автореф. на здобуття ... канд.. мистецтвознав. — Х., 2008. — 20 с.
4. ДАХО, ф. № 3, оп. 202, ед.хр.126. (О покупке часов для колокольни Харьковской соборной церкви).
5. ДАХО, ф. № 3, оп. 218, ед. хр. 104.
6. ДАХО, ф. № 3, оп. 212, ед. хр. 314.
7. ДАХО, ф. № 4, оп. 107, ед. хр. 219.
8. ДАХО, ф. № 3, оп. 231, ед. хр.53.
9. Журнал Харьковского губернаторского присутствия по обеспечению духовенства // ГАХО, ф. № 3, оп. 212, ед. хр. 314.
10. Історія епархії. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://pravoslavie.kharkov.ua/index.php?newsid=79>
11. Лейбфрейд О. Харків. Від фортеці до столиці: Нотатки про старому місті / О. Лейбфрейд, Ю. Полякова. — Х. : Фоліо, 2004. — 330 с.
12. Матвієнко М. П. Історія Харківської епархії (1850-1988) / Рус. православная церковь/ М. П. Матвієнко. — Х., 1999. — 255 с.
13. Харьковская Дмитриевская церковь. Воззвание к прихожанам Харьковской Свято-Дмитриевской церкви. — Х. : Южный край, 1888. — 22 с.
14. Харьковская Епархия — вечнозеленая ветвь Украинской Православной церкви: Доклад Высокопреосвященного Никодима — митрополита Харьковского и Богодуховского, посвященного 200-летию Харьковской епархии. 1 октября 1999 г. — Х., 1999. — 8 с.

Надійшла до редколегії 04.10.2011 р.